

Отримано: 1 квітня 2024 року

Прорецензовано: 8 квітня 2024 року

Прийнято до друку: 14 квітня 2024 року

e-mail: g.lukash@donnu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9777-7718>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-22(90)-70-73

Лукаш Г. П. Категоріальні виміри онімного простору. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 70–73.

УДК: 81'373.2

Лукаш Галина Павлівна,
доктор філологічних наук,
професор кафедри інформаційних систем управління
Донецького національного університету імені Василя Стуса

КАТЕГОРІАЛЬНІ ВИМІРИ ОНІМНОГО ПРОСТОРУ

У статті висвітлено ключові аспекти розуміння категоріальних вимірів онімного простору через установлення відповідності між омовленням одичного і наявними категоріями. Зазначено, що оскільки людина є вихідною точкою антропоцентричного погляду на характеристики мовної картини світу, онімна картина є складником цієї мовної реалізації, у якій досвід пізнання та усвідомлення себе і довкілля виражається через власні назви. Автор розглядає тривимірну структуру категоріальних вимірів онімного простору, яка включає фундаментальні категорії буття, суспільні та ментальні категорії. Процес вербалізованого упорядкування знань, що відбувається через когнітивні моделі, визначено як універсальний для всіх рівнів онімного кодування. Узятю до уваги два підходи до категоризації – традиційний і когнітивний, що в аналізі онімного поля враховує як об'єктивні, так і суб'єктивні аспекти мислення. З численних первинних значень наголошено на мотиваційній характеристиці, яка відіграє ключову роль у процесі набування предметами їхнього значення. Підкреслено, що онімна номінація є вторинною і величезний потенціал для кодування і перекодування мають усі класи онімів. Показано, як на зміну онімної картини впливають соціально-економічні умови, трагедії, моменти найбільшої соціальної напруженості. Відзначено, що аналіз змістових і формальних категорій та параметрів онімії свідчить про наявність певної категоріальної структури в мовній картині світу, що є основою упорядкованого й організованого акту комунікації, мета якого – прагматична установка.

Ключові слова: категоріальні виміри, онімний простір, мовна картина світу, онімна картина світу, фундаментальні категорії буття, суспільні та ментальні категорії.

Halyna Lukash,
Doctor of Philological Sciences,
Professor of the Department of Management Information Systems,
Vasyl' Stus Donetsk National University

CATEGORICAL DIMENSIONS OF ONYMIC SPACE

The article explores key aspects of understanding the categorical dimensions of the onymic space through establishing correspondence between the expression of the singular and existing categories. It is noted that since humans are the starting point of an anthropocentric view of the characteristics of the linguistic worldview, the onymic space is a component of this linguistic realization, in which the experience of cognition and self-awareness in the surrounding environment is expressed through proper names. The author examines the three-dimensional structure of categorical dimensions of the onymic space, including fundamental categories of being, social, and mental categories. The process of verbalized knowledge organization, occurring through cognitive models, is identified by the author as universal for all levels of onymic encoding. Two approaches to categorization are considered – traditional and cognitive, taking into account both objective and subjective aspects of thinking in the analysis of the onymic field. Among the primary values, the motivational feature is highlighted, serving as semantic motivation in the early stages of object designation. It is emphasized that onymic nomination is secondary, and all classes of onyms have significant potential for encoding and recoding. The article demonstrates how socio-economic conditions, tragedies, and moments of greatest social tension influence the change in the onymic space. It is emphasized that observations of substantive and formal onymic categories and parameters indicate the presence of a certain categorical framework in the onymic worldview, which serves as the focal point for organized, ordered, and programmed communication in its pragmatic orientation.

Keywords: categorical dimensions, onymic space, linguistic worldview, onymic space, fundamental categories of being, social and mental categories.

Людина сприймає й усвідомлює довкілля через органи чуття. На цій підставі вона у висловлюваннях, образах, знаках створює систему своїх уявлень про світ. Мова як знакова система, відбиваючи дійсність, будує свою картину світу – мовну, яка є специфічною й універсальною для кожної мови. За антропоцентричного підходу до аналізу мовної картини світу основною точкою відліку є людина. Тому логічною частиною мовної картини світу є онімна картина, зорієнтована на те, як досвід пізнання та усвідомлення себе і свого довкілля об'єктивується у власних назвах.

Онімна картина світу постає результатом структурування реальності в кодах власних назв та їх категорій, репрезентована шифрами культури, що охоплюють предмети, явища, ситуації, цінності та стратегії життя. Інакше кажучи, це сукупність усіх можливих онімних змістів, певна інформаційна база, яка сформувалася під впливом природних та історичних умов, економічного та політичного життя, контактів із сусідніми народами (Лукаш, 2023: 142). Основний зміст онімної картини становить онімний простір, тобто «сукупність власних назв усіх класів, вживаних у мові певного народу в конкретний історичний період для називання реальних, гіпотетичних і фантастичних об'єктів» (Словник, 2012: 136). У цьому онімному просторі мовних символів можна виокремити різні сфери, або поля. Термін *поле* позначає фрагмент будь-якого рівня мови, оскільки він описує певний контекст розміщення подібних концептів, з якими пов'язана центральна ідея і навколо якої вони об'єднані. Елементи цього поля утворюють систему (або низку систем), де кожен елемент співвідноситься з іншими через спільні або схожі характеристики. Варто при цьому не забувати, що власні імена є наслідком вторинної номінації,

що постала як еволюційний процес у загальній мовній картині, де оніми набувають специфічних конотацій та значень, перетворюючись в унікальні ідентифікатори осіб, місць чи речей.

Мета нашого дослідження – з'ясувати категоріальні виміри онімного простору, узявши до уваги, що розподіл елементів довілля за різними онімними полями передбачає встановлення відповідності між омовленням одиничного і наявними категоріями. Тому в роботі зважалося на два підходи до категоризації – традиційний і когнітивний, тобто мислення об'єктивне (традиційний підхід) та уявове (когнітивний), найчастіше – коли йдеться про вторинну номінацію. Специфіка номінативних просторів різних понять посідає також вагоме місце в роботах вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема, О. Балабана, О. Качмар, О. Селіванової, Т. Кременевої, Н. Лозової, О. Мельничука, Н. Мех, Л. Мовчан, Ю. Климова, В. Кононенко, К. Красовської, В. Німчука, а також Г. Міллера, Р. Хадсона, О. Холсті, Д. Круза, У. Крофта, І. Недаймової.

Виклад матеріалу. Категорію (гр. *катηγορία* – 'висловлення', 'свідчення', 'показ', 'пояснення', 'ознака'), як правило, учені трактують як одну з пізнавальних форм мислення людини (Старко, 2012: 42). Знання про світ організовані за допомогою різних категорій, у яких базові ідеї групуються в категорії чи розряди. Процес категоризації передбачає поділ реальності на групи, що допомагає гармонізувати наше розуміння світу. Носії мови через пізнання, уявлення, розуміння та комунікації утворюють своєрідні каркаси у вигляді категоріальних сіток, адаптовані під різні стилі зі спільними опорними категоріями, які об'єднують їх в єдину систему. Такий підхід дозволяє ефективно відтворювати, набувати знання, аналізувати їх та обмінюватися інформацією, враженнями та ідеями, що допомагає розширювати світогляд та сприймати довкілля. Будь-який акт категоризації (і встановлення категоріальних вимірів онімного простору як такий акт) може бути розглянутий як процес розпізнавання об'єктів різного ступеня складності за істотними чи неістотними ознаками, пошук у системі знань уже відповідних оформлених і усталених у свідомості категорій, характеристики яких частково або повністю збігаються з ознаками об'єкта категоризації. Що адекватніші системи категорій, побудовані для кодування середовища, то більше можливостей з'являється для прогнозування нових властивостей та об'єктів. Коли ми переходимо до умов вторинної номінації (пам'ятаємо, що власні назви є результатом саме вторинної номінації), зважалося на те, що у процесі називання виокремлюється одна властивість, яка виконує роль мотиваційного чинника.

Як підкреслює В. Старко, термін *категорія* у лінгвістиці використовують традиційно для опису широких розділів, представлених різними мовними одиницями. Також цей термін уживають для опису класів об'єктів у сфері реальності («природних категорій») (Старко, 2012: 43). У лінгвістичних роботах останніх років часто звертаються до трирівневої моделі когнітивного циклу, кінцевою метою якої є представлення результатів пізнання у вербальній формі. Як традиційний, так і когнітивний підходи вивчають категоризацію як основний метод осягнення досвіду, проте їхнє тлумачення цього поняття відрізняється. У класичному підході категорії визначаються лише спільними ознаками їхніх елементів (реальних об'єктів) і перебувають незалежно від суб'єкта категоризації та його особливостей, не враховуючи механізмів людської уяви. Натомість когнітивна лінгвістика визнає категоризацію як процес конструювання категорій за допомогою механізмів уяви; вона розглядає мислення як уявний процес, коли значення та концепти вважаються втіленими, а не абстрактними. Це ментальний досвід, оскільки для категоризації ми використовуємо загальну здатність до уяви. Завдяки категоризації відбувається своєрідна «когнітивна економія», яка полегшує людині сприйняття нової інформації (Sternberg, 2020: 24). Зрештою вибудовується категоріальна схема ментальності, властива кожній культурі. Наприклад, на думку Н. Сокіл-Клепар, у ментальному відображенні простору мікротопонімів українських Карпат простірна характеристика здебільшого виражається в межах бінарної опозиції «свій – чужий», оцінковими параметрами простору слугують бінарні опозиції «верх – низ», «правий – лівий», «передній – задній», «схід – захід» (слабше виражена опозиція «південь – північ»), «центр – периферія», «сакральний – профанний», де перша позиція позитивна, а наступна – негативна. Наприклад: орне поле *Передні Гоні / Задні Гоні* (близьке/далісне, тобто своє/чуже) (Сокул-Клепар, 2012: 846). Реалізація етнокультурного онімного компонента як поєднання універсального й етнічного і як пошук ментальної основи для їхнього співвідношення сьогодні наклала відбиток на проблеми топонімного омовлення новітніх житлових комплексів: *Італійський квартал*, *Кирилівський гай*, *Сосновий бір* (Київ), *Сьоме небо* (Львів), *Версаль* (Трускавець), ЖК *«Свічки»* з 31-поверховими спорудами, *Premium Park* (Дніпро), *Unity Towers* (Одеса). Виражені в цих домонімах символи зберігають первісну сакральність присвійності, але центр символічного буття зміщують із порівняно невеликого локусу на масштабні архітектурні простори.

Топоніми також легко асоціюються з історичними подіями і, відбиваючи категорію простору, ілюструють континуумне поєднання її з категорією часу (згадуємо *Хортицю*, *Кодак*, *Переяслав*, *Берестечко*, *Фастів*, *Полтаву*, *Умань* – і в уяві постають цілі епохи української історії). Так, меморіальні топоніми за радянських часів змінили традиційний український топонімний ландшафт: м. *Бахмут* був перейменований в Артемівськ, *Покровськ* – у Красноармійськ. Усе «радянське» часто тепер сприймається як російське, а відповідно – вороже, і зараз, повернувши назви, ми починаємо жити без артема, кірова, ломоносова, кутузова та «красної армії».

Спостереження над змістовими і формальними онімними категоріями та параметрами свідчить про те, що онімна картина світу може бути розглянута як структурований фундамент, на якому будується організований, упорядкований та запрограмований акт комунікації. Вона визначає, як ми сприймаємо світ навколо нас та як взаємодіємо з іншими людьми, і слугує прагматичним фокусом впливу на наші дії та сприйняття.

Науковці характеризують категорії за різними підходами (класичний, підхід на основі «родинних подібностей», прототипний, логічний, польовий, опозиційний, когнітивний, концептуальний), під своїм кутом, утім універсальною практично для всіх аспектів можна назвати польову структуру «центр – периферія». Різні підходи дають змогу вивести мовні явища за межі мовної системи й розглядати їх як феномен взаємодії мови, мислення та культури. У такій інтерпретації ми розуміємо онімний простір як трихотомічну організацію, де центр становлять базові екзистенційні характеристики людини як найвищої сутності світобудови (Лукаш, 2023: 141). Наступна зона відображає об'єкти, предмети, явища та процеси, які становлять частину зовнішнього світу людини. Це включає природну, буттєву та фізичну практику і досвід перебування в соціально-культурному середовищі. Тобто ця зона відображає те, як носії мови сприймає світ та взаємодіє з ним через свої органи чуття. Третій компонент – назви об'єктів, створених людською творчістю (рис. 1).

Рис. 1. Онімні класи за категоріями

Кожна національна культура має власні опорні категорії, які визначають спосіб, яким люди сприймають і розуміють світ навколо себе. Ці уявлення та передбачені установки віддзеркалені в їхньому мисленні. Хоча цей «каркас» може бути невираженим та непевним, він усе-таки визначає їхні погляди, переконання та сприйняття. Люди заповнюють цей каркас смисловим вмістом, створюючи типову «матрицю контенту», яка відображає їхні культурні особливості та індивідуальний досвід. В онімній картині світу базовою є категорія одиничного. Відповідно до специфічного набору ознак належності до пропріативів і специфіки процесу категоризації виділяємо:

I. Фундаментальні категорії буття, які формують таку ділянку життєвого досвіду, що дозволяє людині усвідомити своє місце у світі та межі свого існування: категорія одиничного, категорія часу і простору (континууму), ідентичності, якості, кількості, міра, людина, природа тощо.

II. Суспільні категорії, пов'язані з існуванням у соціальній, національній, культурній спільноті, зумовлені життям народу в певних історичних, географічних і культурних умовах та сягають його пам'яті і досвіду: категорія цінності, краси, оцінки, індивідуального і суспільного.

III. Ментальні категорії, сформовані уявленням в образах на основі буттєвого досвіду людини, інтегрованого у художню свідомість: категорія уяви, природного і культурного, раціонального і підсвідомого тощо.

На всіх етапах історичного розвитку онімний простір характеризується мінливістю, це – відкрита система. На зміну онімної картини вплинули і впливають соціально-економічні умови, трагедії, техногенні катастрофи, наслідки яких особливо важкі для нашої землі. Одна з них – *Чорнобиль*, (нагадування про нього знову боляче зачепило нас, коли 24 лютого 2022 р. російські окупанти захопили атомну станцію та навколишні села). До Чорнобильської аварії було півтори сотні сіл – *Малахівка, Копачі, Новошепеличі, Денисовичі, Машеве, Чапаївка, Городчани, Крива Гора, Кошівка, Старосілля, Усів, хутір Золотніїв, Новий Мир, Весняне*, був прип'ятський завод й ергонім «Юпітер». Сьогодні все це «Десятка» – так називають десятикілометрову зону навколо четвертого реактора ЧАЕС.

Інша катастрофа – *Каховська ГЕС*. Під час заповнення водосховища у 1955 р. зникло під водою майже 100 населених пунктів; після підризу рашистськими окупантами Каховської ГЕС у 2023 р. виникла загроза для 80 населених пунктів (села *Миколаївка, Ольгівка, Одрадокам'янка, Тягинка, Понятівка, Іванівка, Токарівка, Придніпровське, Садове*). На жаль, Великого Лугу, яким він був у минулому, вже не буде, але природа цієї території оживає: з'явилося дно, воно висохло і заростає переважно вербою; невеличка степова річка *Кам'янка*, біля гирла якої стояла козацька Кам'янська Січ, увійшла в русло, у якому існувала до затоплення. І, можливо, виникнуть нові поселення з новими або старими назвами.

Помітно розширив свій топонімний простір новітніми маркерами війни, які структуруються семантичним наповненням трагедії, руйнації, втрат, художній дискурс: *Герніка. / Ковентрі. / Алетто. / Волноваха. / Історії їхніх смертей / Вкладаються у звиклу схему...* (О. Кіс).

Величезний потенціал для кодування і перекодування мають усі класи онімів. Наприклад, хрононіми: січневі події з 19 по 22 січня 2014 року (на свято Водохреща) у Києві, у ході Революції гідності, тепер називають «Вогнехреща» або «Криваве Водохреща». У хрононімах переосмислена категорія часу. Отже, онімний простір чітко зафіксував моменти найбільшої соціальної напруженості української дійсності.

Національна картина, як правило, найчастіше виявляється в тому, якою мірою і в якій пропорції представлені в мовах фундаментальні категорії буття, інколи – суспільні. Наталія Малюга наводить приклад із роману Всеволода Овчинникова,

у якому одна японка щодня обмінюється привітаннями та пустими фразами з дрібними торговцями, які працюють у сусідніх крамницях (Малюга, 2002:471). Незважаючи на те, що вона знайома з цими людьми протягом багатьох років, вона не знає їхніх імен або прізвищ. Рибу їй приносить рибник-сан, а зеленяр-сан продає овочі. Телевізійний майстер – це Мацусіта-сан, тобто представник фірми «Мацусіта». Газети розвозить Асахі-сан (таку назву має газета), хоча відомо, що з дитинства його називали сином молочника-сан. Ця традиція, у якій деякі люди залишаються безіменними для інших протягом усього життя, має свої коріння у феодальному епосі, де відбито розшарування японського суспільства. Так, до торговців, як до представників найнижчого класу, зазвичай зверталися за назвою їхньої професії. Навіть із загальною шанобливістю традиції побутового спілкування від століть залишаються незмінними.

Висновки. Дослідження категорійної бази власних назв сприяє підходу до ономастики як феномена мови і національної культури, продукту часу і ситуації сприйняття, уявлення, мислення, комунікації, дії. Категоріальні виміри онімного простору впорядковують інформацію за трьома основними категоріями: фундаментальні категорії буття, суспільні категорії та ментальні категорії. Ця тривимірна структура визначається як ключовий механізм для формування онімної картини світу. Процес вербалізації знань відбувається через застосування когнітивних моделей та «категоріального каркасу» ментальності, який є універсальним для всіх рівнів мовного кодування і специфічним для кожної онімної картини світу. Це категоріальна схема когнітивного циклу з збереженням первинних оцінок тісно пов'язана із суб'єктом. Але людина схильна використовувати також і відомі образи для омовлення нового чи невідомого. Онімна номінація вторинна. Онімний простір – відкрита система, що дозволяє людській когніції використовувати різноманітні патерни та метафори для створення нових номінацій.

Література:

1. Вербич С. О. Трансформація українського онімного простору: внутрішньо- та позамовні чинники. *Мовознавство*. Київ, 2014. № 2. С. 15–23.
2. Лукаш Г. П. Онімна картина світу: лінгвокультурологічний аспект. *Мова. Література. Фольклор*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. № 1. С. 137–142.
3. Малюга Н. Мова. Етнос. Ментальність. *Література. Фольклор. Проблеми поетики* : зб. наук. праць. Київ, 2002. Вип. 14. С. 471–479. URL: <http://surl.li/oxnuu> (дата звернення: 20.02.2024).
4. Словник української ономастичної термінології / склад. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. Харків : Ранок-НТ, 2012. 256 с.
5. Сокіл-Клепар Н. Ментальне відображення простору в мікротопонімах українських Карпат. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). URL: <https://nz.lviv.ua/archiv/2012-5/9.pdf> (дата звернення: 20.02.2024).
6. Старко В. Терміни «концепт» і «категорія» в дослідженні мовної категоризації світу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. № 733. С. 42–48.
7. Черемська О. С., Масло О. В. Національно-культурний компонент онімного простору української народної казки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «Філологія». Актуальні проблеми сучасної лінгвістики*. 2017. Вип. 76. С. 383–387.
8. Шестакова С. До питання про стратифікацію сучасного ономастичного простору. *Типологія та функції мовних одиниць* : наук. журн. / [редкол.: Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2015. № 1 (3). С. 232–240.
9. Sternberg R. J. Cognition and Reality: Principles and Implications of Cognitive Psychology. *Phi Delta Kappan*. 2020. P. 69 (дата звернення: 20.02.2024).

References:

1. Verbych, S. O. (2014). Transformatsiya ukraïns'koho onimnogo prostoru: vnutrishn'o- ta pozamovni chynnyky. [Transformation of the Ukrainian noun space: intra- and extra-linguistic factors]. *Movoznavstvo*. [Linguistics]. № 2. Kyiv. 15–23. [in Ukrainian].
2. Lukash, H. P. (2023). Onimna kartyna svitu: lnhvokul'tulohichnyy aspekt. *Mova. Literatura. Fol'klor*. [Onymic picture of the world: linguistic and cultural aspect]. Odessa : Vydavnychyy dim «Hel'vetyka». [Helvetica Publishing House]. № 1. 137–142 [in Ukrainian].
3. Malyuha, N. (2016). Mova. Etnos. Mental'nist' [Language. Ethnos. Mentality]. *Mova. Literatura. Fol'klor*. № 14. Kyiv. 2002. 15–23. URL: <http://surl.li/oxnuu> (access date: 02/20/2024).
4. Slovyk ukraïns'koyi onomastychnoyi terminolohiyi (2012). [Dictionary of Ukrainian onomastic terminology]. Uklad. Buchko D. H., Tkachova N. V. Kharkiv: Ranok-NT. [Kharkiv: Ranok-NT]. 256 [in Ukrainian].
5. Sokil-Klepar N. (2012). Mental'ne vidobrazhennya prostoru v mikrotoponimakh ukraïns'kykh Karpat. [Mental representation of space in the microtoponyms of the Ukrainian Carpathians.]. *Narodoznachyi zoshyty*. [Ethnological notebooks]. № 5 (107). <https://nz.lviv.ua/archiv/2012-5/9.pdf> (access date: 02/20/2024).
6. Starco V. (2012). Terminy «kontsept» i «katehoriya» v doslidzhenni movnoyi katehoryzatsiyi svitu. [The terms «concept» and «category» in the study of linguistic categorization of the world.]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «L'viv's'ka politekhnika»*. Seriya «Problemy ukraïns'koyi terminolohiyi». L'viv: Vydavnytstvo L'viv's'koyi politekhniki. [Bulletin of the Lviv Polytechnic National University. Series «Problems of Ukrainian terminology»]. № 733. 42–48 [in Ukrainian].
7. Cherems'ka O. S., Maslo O. V. (2017). Natsional'no-kul'turnyy komponent onimnogo prostoru ukraïns'koyi narodnoyi kazky. [The national-cultural component of the anonymous space of the Ukrainian folk tale]. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina Seriya «Filolohiya»*. Aktual'ni problemy suchasnoyi lnhvistyky. [Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Philology»]. Vyp. 76. 383–387 [in Ukrainian].
8. Shestakova S. (2015). Do pytannya pro stratyfikatsiyu suchasnoho onomastychnogo prostoru. [To the question of the stratification of the modern onomastic space.]. *Typolohiya ta funktsiyi movnykh odynyt's'*: nauk. zhurn. [Typology and functions of language units: Sciences. journal] / [redkol.: N. M. Kostusyak (hol. red.) ta in.]. Luts'k: Skhidnoyevrop. nats. un-t im. Lesi Ukrayinky. № 1 (3). 232–240 [in Ukrainian].
9. Sternberg R. J. (2020). Cognition and Reality: Principles and Implications of Cognitive Psychology. *Phi Delta Kappan*. 69 p. (access date: 02/20/2024).